

«Owazaň Çyn-Maçyn daglar aşasy...» / makalanyň dowamy

Category: Kitapcy,Taryhy makalalar

написано kitapcy | 22 января, 2025

"Owazaň Çyn-Maçyn daglar aşasy..." / makalanyň dowamy «OWAZAÑ ÇYN-MAÇYN DAGLAR AŞASY...»

Taryhy maglumatlaryň şaýatlyk etmegine görä, tanlar hunlaryň-oguzlaryň nesilleri bolup, olar Demirgazyk Hytaýda uly abraýdan we täsirden peýdalanan oguzlaryň hytaýlaşan Li neberesinden gelip çykypdyrlar. Olar asyrlaryň dowamynda Hytaýyň demirgazygyndaky döwletleriň taryhynda görnükli orun eýeläpdirlər. 400-nji ýylda şu nesilden bolan Li Hao Hytaýyň demirgazyk-günbataryndaky Ansi we Dunguan welaýatlarynyň häkimi bolupdyr. Beý Liýan döwletiniň gowşanlygyndan peýdalanylyp, Li Hao Liýançzou şäherini özüne paýtagt edinip, Si Liýan döwletini esaslandyrypdyr. 422-nji ýylda Li Haonyň döwleti günortaly hunlar-oguzlar tarapyndan eýelenipdir we Li neberesi ýene-de öñküleri ýaly gullukçy maşgala öwrülipdir. Li neslinden bolan gullukçylar, Hytaýyň V-VI asyrlardaky döwletleri bolan Toba-Weý we Beý-Çzou döwletleriniň döwründe abraýly derejeleri we orunlary eýeläpdirlər. Li neberesinden bolan serkerdeler we döwlet gullukçylary hökümdarlaryna we paly gulluk edipdirler we şonuň üçin hem uly wezipeleri-derejeleri eýeläpdirlər. Ahyroşy, bu nebере Hytaýyň 28 basgaçından durýan döwlet gulluk derejeleriniň üçünjisi bolan «Tan gun» derejesine mynasyp bolupdyrlar. Li nesilşalygynyň 618-nji ýylda esaslandyran Tan döwletiniň ady hem şol gulluk derejesiniň adyndan gelip çykypdyr. Şeýlelikde, 200 ýyldan-da gowrak wagtyň içinde tan neberesi, bu sebitde ýasaýan oguzlar, ýerli hytaýlylar bilen garyşyp, aýratyn bir halkyýeti emele getiripdirler. Göktürkmenler olary «tabgaç» diýip atlandyrýardylar. Hytaýlylar bilen gyz alyp, gyz berşip hytaýlaşsalar-da, Li neberesinde oguz däp-dessurlaryna uly hormat goýlupdyr. Bu barada ygtybarly taryhy çeşmelere

esaslanmak bilen bir hatarda, abraýly alymlaryň çykaran ýlmy netijelerine salgylanmagam örän ýerlikli. Rus alymy L.N.Gumilýow şeýle ýazýar:

«Tanlar iki taraplaýyn gelip çykyşy bolan nesilşalykdyr. Ony esaslandyran Li Ýuan çarwa däp-dessurlary bilen hoşlaşmadyk, hytaýlaşan türk[men] bolupdyr. Egindeşleri hem onuň özi ýalydy we olar häkimiyete öz adamlaryny getirdiler».

Göktürkmenleriň hökümdary Sibir han (608-619 ý.y.) bolupdyr. Suýlara garşı göreşyän hytaýly serkerdeleriň biri bolan Go Szy-he Hytaýyň demirgazygyndaky suýlaryň bellän häkimini agdaryp, özünü hökümdar diýip yylan edipdir we Sibir hana goşulypdyr. Ol göktürkmen hökümdaryndan hytaýlydygyna garamazdan, oguzlaryň «Böri şat» («Böri sazada») derejesini göwünjeňlik bilen alypdyr.

Günbatar Ordosda ýerleşyän Şofan galasyň serkerdesi Liýan Şi-du hem Sibir hana sygnypdyr. Ol hem öz serkerdelik edýän welaýatynda häkimiyeti suý dikmeleriniň elinden alypdyr we Liýan nesilşalygyny esaslandyrypdyr. Sibir hana ýapja bolmak bilen, Liýan Şi-du göktürkmen hanyndan oguzlaryň «Bilge han» derejesini alypdyr.

Göktürkmenlerden goldaw alan hytaýly serkerdeleriň ýene biride Gündogar Ordosyň Maýi galasyň serkerdesi Lýu U-çžoudy. Hytaýly serkerde öñki dikmäni agdarypdyr we özünü hökümdar diýip yylan edipdir. Öz ýagdaýyny berkitmek üçin Sibir handan kömek sorapdyr. Göktürkmen hany oña goşun we ýüzüne möjegin altyn kellesi çekilen baýdak beripdir we oña «Suý neslini ýikan han» derejesini beripdir.

Suýlara garşı durýan esasy güýclere, tan nesilşalygynyň düybüni tutujy, meşhur serkerde Li Ýuan baştutanlyk edipdir. Onuň goşunynda köp sanly göktürmen ýigitleri hen gulluk edýärdiler. Netijede göktürkmen hökümdary Sibir hanyň (608-619 ý.y.) ýakyndan goldamagynda, Li Ýuan 617-nji ýylда suýlaryň paýtagty Çanan şäherini eýeleýär, bu wakadan bir ýyl geçenden soň bolsa, ol Tan hökümdarlygynyň esaslandyrylýandygyny yylan edýär. Göktürkmen hökümdary Sibir han Li Ýuany goldamak we

onuň goşunlaryny güýçlendirmek üçin, täze dörän döwletiň paýtagty Çanana 2.000 sany at, täze hökümdary garşıdaşlaryndan goramak üçin bolsa, gowy ýaraglandyrylan 2.000 atlyny iberipdir. Häkimiýeti doly ele alandan soñ, Li Ýuan ýurtda giň günä geçişlik yglan edipdir, suýlaryň döwründäki ýowuz kanunlar ýatyrylypdyr. Döwlet ammarlary horluk çekýän ilat üçin açylypdyr, köşk haremhanalaryndaky gyzlar bolsa, öz maşgalalaryna gaýtarylyp berlipdir. Esgerlere ilaty talamaklyk, sütem etmeklik gadagan edilipdir. Suý kanunlarynyň deregine Li Ýuan (618-626 ý.ý.) täze kanunlary girizipdir. Kabul edilen kanunlara görä, «Tan nesilşalygynyň taryhy» eserinde aýdylyşy ýaly, «ganhorlar, talañçylar, dönükler we topalañçylar ölüme höküm edilipdir».

Li Ýuandan soñ, tan tagty onuň edenli ogly, serkerde Li Şimine (626-649 ý.ý.) miras galypdyr. Li Şiminiň dolandyran ýyllarynda göktürkmenleriň döwletiniň gündogar bölegi hem Tan döwletiniň düzümine giripdir. Emma 682-nji ýylda Gutlug İlteriş han (682-693 ý.ý.) Göktürkmen döwletini gaýtadan dikeldýär we iki döwletiň arasynda täze gymmatlyklara esaslanýan syýasy-ykdysady we medeni gatnaşyklar ýola goýlupdyr.

Göktürkmenler garyndaşlary bolan tan nesilşalygyny günlerde goldapdyrlar. Li Şiminiň ogly Gaoszunyň (649-683 ý.ý.) dolandyran ýyllarynyň ahyrlarynda köşkde patyşanyň hytaýly aýalynyň täsiri güýçlenipdir. Gaoszun öлenden soñ, onuň ogly Çžunszun (683-710 ý.ý.) patyşa diýlip yglan edilipdir. Emma patyşa aýal U köşkdäki wezipelere hytaýylary çekip ugrapdyr. Onuň maksady keseki asly bolan tanlary bütinley ýok etmekdi. Şonuň üçin hem şa aýaly U 684-nji ýylda tan neslinden birnäge şazadany ýok edipdir, 689-njy ýylda bolsa, tan nesilşalygynyň adyny dolandyryşdan aýrypdir. Bir ýyldan soñ U özünü patyşa diýip yglan edipdir. Tan nesilşalygy üçin şeýle pajygaly döwürde göktürkmenler olara hemaýat beripdirler. Üstesine-de, bu döwürde Hytaýyň üstüne mongol taýpalary hem talañçylykly ýörişleri geçiripdirler. Göktürkmen hökümdary Gapagan han (693-716 ý.ý.) basybalyjylary derbi-dagyn edipdir we Hytaýy halas edipdir. Ahyrsoñunda Gapagan hanyň hyzmaty bilen tan

tagtynyň kanuny mirasdary bolan Çžunszun häkimiýete getirilipdir.

Hançžou, Kaýfyn, Ýançžou, Çendu, Çançžou, Suçžou ýaly häzirki döwürde-de meşhur merkezler hasap edilýän uly şäherler hem hut tan hökümdarlygy döwründe peýda boldy. Tan nesilşalygynyň dolamdyran döwründe Hytaýda Li Bo (699-762 ý.y.), Di Fu (712-770 ý.y.), Wan Weý (701-761 ý.y.), Bo Szúy (778-846 ý.y.) ýaly ajaýyp şahyrlar ösüp ýetişdi.

Ata-babalarymyzyň döreden medeni hem-de ruhy gymmatlyklaryna Hytaýda hemiše-de uly gyzyklanma bildirilipdir. Bu gyzyklanma has hem tanlaryň döwründe güýçli bolupdyr. Li Si-minin dolandyran ýyllarynda hytaý-oguz sözlügi çap edilipdir. Gynançly ýeri, bu gymmatly kitap biziň günlerimize gelip ýetmändir. Hytaýda oguz sazlary hem patyşalaryň we köşk adamlarynyň çuň söygüsine mynasyp bolan ince sungat hasaplanypdyr. Dogrusy, oguz sazlary şindi Hytaýdaky Beý-Çžou döwletiniň döwründe-de (557-581 ý.y.) baýramçylyklarda, dabaralarda we toý-meýlislerde köşk sazandalar topary tarapyndan yzygider ýerine ýetirilipdir. Köşkde geçirilýän dabaralarda we meýlislerde oguz sazlarynyň astynda oguz tagamlaryny hödürleýärdiler. Tan hökümdarlary döwründe oguz sazlary doly ykrar edilipdir we Hytaýda köşk durmuşynyň adaty bir gymmatlygyna öwrülipdir. Tanlaryň döwründe-de, ondan soňky döwürlerde-de goýun-geçi, sygyr we ýylky eti, süýt, gatyk, süzme, gurt, gaýmak, peýnir, aýran we sargan hytaýlylaryň söygüli höregine öwrülipdir.

Ata-baba goňsy oturan oguzlar we hytaýlylar biri-biriniň ýurtlarynda-da ýaşapdyrlar. Şeýdip, halklar garyndaş bolýardylar. Hytaýda tan nesilşalygy häkimiýet başyna gelenden soň, suýlaryň döwründe ýurduny taşlap, göktürkmenleriň ýurduna ýaşamaga gaçyp giden 80 müň hytaýly ýurduna dolanyp gelipdir. «Tan nesilşalygynyň taryhy» eseriniň berýän maglumatlaryna görä, VII asyryň 20-nji ýyllarynda Tan döwletiniň paýtagty Çananda 10 müň oguz maşgalasy ýasaýan eken. Ýeri gelende aýtsak, Hytaý häzirki döwürde-de türkmenleriň kowçum-kowçum bolup ýasaýan ýurtlarynyň biridir. Göktürkmenleriň geýim-gejimi, hüý-häsiýetleri hytaýly begzadalary imrindiripdir we

ýaraşykly geýinmekde oguzlara eýeripdirler. Oguzça geýinmeklik, soňa baka çanan kösgüne-de aralaşypdyr we hytaý jemgyýetiniň iň ýokary gatlaklarynda çalşyp bolmajak adata öwrülipdir.

Oguzlaryň gögümtıl we gyzyl-goňras donlarynyň (gyrmyzy don bolmaly), donuň üstünden guşalýan gaýyş kemeriň, tan eýýamynyň adaty düzgünine öwrülendigini XX asyr hytaý taryhcysy Lýu Mao-szaý belleyär. Ýöne hemme zatdan beter, hytaýlylara oguzlaryň ak öýi ýaraýardy. Sebäbi Demirgazyk Hytaýyň aňzakly gyşlarynda içi gor ýaly oguz öýleri, hytaýlylaryň süňňuni gyzdyryp bilmeýän pagsadan edilen jaýlaryndan has kämil we oňaýly hasap edilipdir. Mysallardan görnüşi ýaly, iki halkyň dosylukly gatnaşyklaryna päsgel bermek üçin, gadymýetde gurlan Beýik Hytaý diwary, türkmenleriň we hytaýlylaryň ysnyşykly gatnaşyklara bolan islegleriniň netijesinde, sözün doly manysynda böwsülipdir.

Hytaýlylar türkmen ak öýlerini «gök öý» ýa-da «gök küme» diýip atlandyrýardylar. «Gök küme» ýa-da «gök öý» hytaýlylar gadymy oguzlaryň ýeke-täk hudaýy bolan Gök Tañryny göz öňünde tutup aýdýardylar. Asyrlaryň dowamynda türkmenlerde daşdan, pagsadan, bişen kerpiçden we agaçdan edilen öýler bolupdir. Ýone maldar türkmenler üçin çarwa ak öýünden amatly zat ýok. Biziň gürrüñini edýän döwürlerimiz, aýratyn hem tanlaryň döwründe, oturymly hytaý durmuşynda oguz ak öýleri uly isleglerden peýdalanydpdyr. Yaşamak üçin amatlydygy, gyşyna ýyly bolýandygy üçin özünü oñarýan her bir hytaýly ak öý edinmäge çalyşýardy.

Türkmen üçin ak öý iň mähriban gymmatlyklaryň biri. Ony näçe taryp etseňem az. Gelň, beýik hytaý şahyry Bo Szýuý-nyň (778-846 ý.y.) türkmeniň ak öýüniň waspyny ýetirişine gulak asalyň.

■ Gögüň öýi

Şeýledir bu öýüň durky-düzümi:
Goýun ýüñündendir durluk, üzügi.

Ussalar oýlapdyr süňňi-tärini,

Taldan ýasapdyrlar tüýnük, tärimi.

Ak öýi gurdular dury düzlükde,
Gök ota bürenen giň tekizlikde.

Gurluşy tegelek, ýok onuň burçy,
Gyş gelip, agaçlar baglanda burjy.

Syrgyn gar içine syrap bilenok,
Harasat, tüweleyý yrap bilenok.

Aýly gije onuň kölgesi gowy,
Ojakdaky oduň şuglasy gowy.

Täsin agşamara asmana garşy,
Tüssäniň tüýnükden uzalyp barşy.

Bu öý göýä gonan ýaly arschdan,
Bu öý men han köşgüne çalyşman.

Hytaýly şahyr Bo Szýuý orta tapda we üpjünçilikde ýasaýan sähraýy oguzyň ak öýüniň gürrüñini edýär. Emma oguz hanlarynyň hem-de begzadalarynyň ýasaýan ak öýleri aýratyn tapawutly bolupdyr. Içki bezeginiň nepisligi we baýlygy bilen olar kese ýerli gezendeleri-de aňk edýärdi. Han öýüniň baýlyguna we onuň içinde ýasaýış üçin döredilen şartlere, Göktürkmen hökümdary Istemî hanyňkyda (554-576 ý.y.) bolup gören, ömrüni Wizantiýa patyşalarynyň köşgünde geçiren rumly taryhçy Menandr Protektor hen haýran galypdyr.

Türkmen we hytaý halklarynyň taryhy geçmişinden mälim bolşy ýaly, asyrlaryň dowamynda iki milletiň arasynda hoşniyetli goňşuşylyk gatnaşyklary höküm sürüpdir, dörediji milletler hökmünde birek-birekden öwrenipdirler, birek-birege öwredipdirler. Şu ýerde Saparmyrat Türkmenbaşynyň «Ruhnamasynda: «Men Birleşen Milletler Guramasynyň döredilmeginiň 50 ýyllyk dabarasında hemişelik Bitaraplyk şygarymyzy dünýä yqlan edenimde, oguzlaryň-türkmenleriň, seljuklaryň ýaýran sebitindäki medeniyetlerde miras paýymyzyň bardygyny ýöne ýere aýtmadym» diýip, ýazan setirlerinde çuňňur

ylmy hem-de taryhy esaslaryň ýatandygyny aýratyn nygtamak gerek».

Milli Garaşsyzlygymyza eýe bolanymyzdan soň halkymyzyň gadymyýetde Çyn-Maçyna uzan taryhy ýoly gaýtadan dikeldildi. Garaşsyz Türkmenistanyň Ilkinji Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşy 1992-nji we 1998-nji ýyllarda Hytaý Halk Respublikasynda resmi saparda bolmak bilen, gözbaşlary gojaman geçmişiň jümmüşinden gelýän, many-mazmuny dost-doganlyga ýugrulan türkmen-hytaý gatnaşyklaryna giň ýol açdy. Hytaýyň hökümét ýolbaşçylary hem şanly Garaşsyzlygymyzyň ýyllary içinde biziň ýurdumya birnäçe gezek resmi sapar bilen geldiler. Hytaýyň işewür toparpary Türkmenistanda alnyp barylýan bimöçber uly işlere öz mynasyp goşantlaryny goşýarlar. Täze müñýylliga gadam goýan iki dostlukly döwletiň arasyndaky dostlukly syýasy, özara bähbitli ykdysady we ýygjam medeni gatnaşyklar ýyl-ýyldan pugtalanyar.

Aziýanyň merkezinde ýerleşýän Garaşsyz hem baky Bitarap Türkmenistan döwletinden bu gün dünýäniň çar künjegine, şol sanda gadymy Çyn-Maçyna-da dostluk ýollary uzaýar. Ol ýollar türkmeni dostluk-doganlyga, ösüslere äkidýän, ony dünýä tanadýan ýollandyr. Taryhy ykballery köp babatda meñzes türkmen we hytaý döwletleri XX asyryň ahyrlarynda we XXI asyryň başlarynda ykdysady ösüsüň depgini boýunça dünýäde öñdäki orunlara çykdylar. Bu gün iki dostlukly döwletleriň gazanýan haýran galdyryjy üstünliklerine dünýä guwanýar. Sebäbi XXI asyr türkmen halkynyň Altyn asyry bolsa, 100 ýyllyk maksatnamanyň (1949-2049 ý.y.) üstünde işleýän hytaýlylar üçin hem rowaçlyk eýýamy bolar. Nesip bolsa, bu şeýle-de bolar!

Jumadurdy ANNAORAZOW,

Magtymguly adyndaky TDU-nyň kafedra müdiri, taryh ylymlarynyň kandidaty.

edebiyatwesungat_2005 Taryhy makalalar